

Середньовічна археологія України

УДК 904.3(477.46)»653»

Андрій Скиба,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

Євген Синиця,
кандидат історичних наук,
доцент Київського національного
університету ім. Т. Г. Шевченка

Сергій Черниш,
молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ЛАЗНЯ ЗА ВАЛАМИ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА?

Стаття присвячена заглибленій будівлі, дослідженій поруч з Пастирським городищем. Частково збережений об'єкт був виявлений в урвищі молодого яру у 2017 р. у 270 м на північний захід від городища. Будівля мала піч, вирізану в материковому останці. Культурний шар навколо будівлі відсутній. Достатньо крутий схил, на якому розміщена будівля, свідчить про те, що вона швидше за все мала не житлове призначення. Можна припустити, що ця будівля могла бути лазнею.

Ключові слова: Пастирське городище, ранньосередньовічні слов'яни, житлобудівництво.

На північному заході від Пастирського городища на схилі лівого берега р. Сухий Ташлик (Ляна) у 2019 р. досліджено частково збережену заглиблену споруду ранньосередньовічного часу. Розкопки проводились експедицією Інституту археології НАН України за участю Київського національного університету ім. Т. Шевченка та Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Об'єкт було виявлено в урвищі молодого яру в 270 м на північний захід від валу лівобережної частини городища, на більш пологій ділянці схилу, на висоті близько 20 м над рівнем річки (рис. 1). Заповнення споруди із рештками вогнища простежувалось у відслоненні яру на проміжку в 4 м.

Верхній контур об'єкту було зафіксовано на глибині 0,20 м на рівні материка, що являв собою жовтувато-бурий суглинок. Збережена частина житла має розміри 2,0×4,2 м та розташована за довшою діагоналлю вздовж урвища яру, а короткою перпендикулярно до нього. Стіни будівлі зорієнтовані майже за сторонами світу, з відхиленням у східному напрямку на 15°. Глибина від рівня материка збереженої частини житла становить від 0,46 м у північно-східній частині до 0,21 м у південно-західній, у південно-східному куті глибина становить 0,30 м. Долівка споруди дещо підвищується в північно-східному напрямі – перепад сягає 0,16 м. Нахил долівки збігається з експозицією схилу (рис. 2–4).

В північно-східному куті напівземлянки частково збереглося вирізане в материковому останці вогнище або піч. Збережена частина опалювального пристрою мала розміри 0,72×0,48 м. Зі східного та північно-східного боку збереглися пропечені материкові стінки на висоту 0,20 м від рівня поверхні череня, таким чином на 0,17–0,20 м не досягаючи верху заглибленої частини споруди. Інтенсивність пропикання стінок вогнища зростає у північному напрямі, сягаючи 5 см. Черинь, потужністю 4–6 см, нахилений у південно-західному напрямку з перепадом глибини до 0,11 м. Особливістю вогнища (печі) є те, що останець, в якому воно було вирізане, безпосередньо переходив у материкову стіну заглибленої частини будівлі. Тут його ширина від внутрішньої стінки камери становить 0,18–0,28 м. Останець на 0,10–0,15 м нижче від рівня материка, а його верхня площина має нахил до середини (рис. 2, 4–5).

Заповнення об'єкту від рівня фіксації та до глибини 0,15–0,35 м від поверхні (в залежності глибини котловану), не доходючи на 0,15–0,20 м до східної стіни та на 0,80–1,0 м до південної, було достатньо рихлим,

попелястим та містило вуглини, маючи темно-сірий колір. Насиченість попелом та вуглинами була максимальною в центральній частині та над вогнищем. Тут же в нижній частині цього прошарку траплялись окремі невеликі шматки перепаленого граніту та печина.

Між цим шаром та долівкою, піднімаючись на до країв житла, заповнення було значно щільнішим, являючи собою мішаний комкуватий суглинок, у північно-східній та центральній частині насичений великою кількістю вугілля, шматочків печини та дрібного перепаленого каміння – тут воно мало темний колір. Ближче до країв, особливо вздовж південної, віддаленої від вогнища, стіни кількість вуглин була набагато меншою, а колір був жовтувато-сірим. Суглинкова долівка, потужністю близько 5 см, була щільною, добре втрамбованою та містила шматочки печини та вуглини.

Кераміка, кістки тварин та інші знахідки в заповненні об'єкту відсутні. Виняток становить фрагмент кружальної посудини пастирського типу, знайдений у відшаруванні яру в районі зруйнованої частини вогнища. Культурний шар біля споруди на розкритій площі не зафіксовано.

Відсутність стовпових ямок у збереженій частині споруди свідчить про її зрубну конструкцію. З огляду на те, що між материковим останцем, в якому було вирізане вогнище, та стінкою котловану не було проміжку, можна припустити два конструктивні варіанти дерев'яних стін. Це міг бути зруб встановлений відразу за межами заглибленої частини, а материкові стінки котловану в такому разі, вочевидь, були облицьовані дошками. Інший можливий варіант – це стіна з розривом у нижньому вінці зрубу. Але в такому випадку дерев'яні конструкції мали б бути в безпосередній близькості біля відкритого вогню.

На Пастирському городищі досліджено значну кількість житлових споруд ранньосередньовічного часу. Докладною інформацією ми володіємо про 23 півземлянки – 16 з них досліджено у 1949 та 1955 рр. М. Ю. Брайчевським на лівобережній частині городища, ще 7 було розкрито у 90-их рр. минулого століття О. М. Приходнюком (п'ять на лівому та дві на правому березі пам'ятки). Серед археологічних об'єктів досліджених В. В. Хвойкою у 1898 та 1901 рр. відомо про 26, розташованих на лівобережній частині городища, «розвалів глиняної обмазки» 4–6 м у довжину та 3–4 м завширшки, під якими знаходились «кухонні ями», розмірами 2–3×1,0–1,5 м та 1,0–1,5 м глибиною. «На самому дні ями, – як зазначає В. В. Хвойка, – після очистки її від землі, біля однієї з її стінок, завжди виявлялись залишки розваленої печі або напівзруйнованого круглого вогнища» (Хвойка 1905, с. 95–96). О. М. Приходнюк інтерпретував ці об'єкти як житла-напівземлянки (Приходнюк 2005, с. 15).

Житла досліджені М. Ю. Брайчевським являли собою чотирикутні в плані пів землянки, орієнтовані кутами за сторонами світу, розмірами від 2,4×2,5 м до 3,4×5,4 м. Основи котлованів заглиблені на 0,5–0,6 м від сучасної поверхні. По центру протилежних стін, а інколи й по кутах простежувались ямки від стовпів. В одному з кутів кожної будівлі, на рівні долівки стояла піч-кам'янка (напівземлянки №№ 2–3, 11–12, 15) або ж напівкам'янка, основу якої становила вирізана в материковому останці, верх та передню частину якої було доповнено необробленим камінням (напівземлянки №№ 1, 5–9, 14, 16) (Брайчевський 1951, с. 155–164; 1955, с. 67–76; 1957, с. 94–96; Приходнюк 2005, с. 15, рис. 6–9).

3-поміж напівземлянок, які дослідив О. М. Приходнюк, дві мали господарче призначення. Вони були невеликих розмірів – 2,5×2,5 м та 2,7×3,6 м та не мали опалювальних споруд. Принаймні чотири напівземлянки були житловими будівлями. З них найкраще збереглися житла №№ 1 та 7. Останнє мало розміри 3,1×3,6 м та глибину 0,8–0,9 м. Воно було зорієнтоване кутами за сторонами світу. В північному куті стояла піч, низ якої був вирізаний в материковому останці, а верх викладений з необробленого каміння. В долівці по центру протилежних стін зафіксовано ямки від стовпів. Приблизно такої ж конструкції, але з глиняним вогнищем в куті була напівземлянка № 1.

Напівземлянка № 2 мала порівняно великі розміри – 3,5×5,0 м при глибині 0,7–1,1 м. Долівка північної сторони споруди на 0,1 м була вищою за південну. Там, у північно-східному куті розчищено глиняне вогнище. З огляду на те, що в цій напівземлянці не було побутового кухонного посуду (там знайдено лише дві розбиті амфори та велику кружальну корчагу), О. М. Приходнюк припускав, що ця будівля могла бути «корчмою» (Приходнюк 2005, с. 15–16, рис. 10–11).

Як видно з матеріалів досліджень, опалювальними пристроями в переважній більшості випадків на Пастирському слугували печі – складені з каменю або гнино-кам'яні з основою, вирізаною в материк (Приходнюк 2005, рис. 6–9, 10.2). Вогнища, натомість, використовувались досить рідко. Вони належать до відкритого типу, не маючи виражених бортиків, та являють собою черинь на рівні долівки (напівземлянка № 1) або на материковому підвищенні (напівземлянка № 2) (Приходнюк 2005, рис. 10.1, 11.1, фото 5).

Беручи до уваги традиції житлобудівництва Пастирського городища, щодо конструкції опалювально-го пристрою дослідженої нами будівлі можна припустити наступне. Найімовірніше, це була глино-кам'яна піч, нижня частина якої була вирізана в материк, а верхня викладена з каміння. Безпосередньо над

материковими стінками збереженої частини печі каменів виявлено не було. Можливо, вони були забрані, після того як споруда була покинута. Разом з тим, опосередковано на таку конструкцію опалювального пристрою вказує те, що материковий останець, в якому він був вирізаний, на 0,17–0,20 м не досягав рівня запуску котловану в материк. Власне, такою і могла бути висота верхньої частини печі, складеної з камення. Не виключено, що до конструкції печі могла належати і частина дрібних перепалених камінців, виявлених на рівні долівки та в нижній частині заповнення.

Ще одним важливим питанням є призначення будівлі. Враховуючи відсутність у заповненні об'єкту кухонного посуду, кісток тварин, інших побутових предметів не можна виключати її нежитлове призначення. На користь цього свідчить і специфічна топографія місця об'єкту – досить крутий, високий схил. Тоді як лівобережна частина городища, що була головною житловою зоною, розташована в улоговині між двома пагорбами, на низькому пологому березі. До речі, сучасні хати, розташовані в цій місцевості, знаходяться значно нижче та ближче до річки. Можна припустити, що будівля могла використовуватись в якості лазні. Таке призначення пояснює і присутність великої кількості перепаленого каміння. Останнє, щоправда, часто трапляється і в житлах, адже в ранньому середньовіччі воно широко використовувалось для кип'ятіння води. В будь-якому випадку, досліджений об'єкт дозволяє по-новому подивитися на поселенсько-господарчу зону Пастирського городища, яка, як виглядає, не обмежувалася його валами.

Література

- Брайчевский, М. Ю. 1951. Работы на Пастырском городище в 1949 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 36, с. 155–164.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67–76.
- Брайчевский, М. Ю. 1957. Исследования Пастырского городища 1955 г. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 7, с. 94–96.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ: ІА НАНУ.
- Хвойка, В. В. 1905. Городища Среднего Поднепровья. *Труды XII Археологического Съезда*. Москва. Т. I.

The article is dedicated to an in-depth building that has been excavated near the Pastyrskye hill-fort. The partially preserved object was discovered in the precipice of a young ravine in 2017, 270 meters northwest of the hill-fort. The preserved part of the dwelling has dimensions of 2.0×4.2 m. The building was a square semi-earth with a clay stove in the corner. The lower part of the furnace was carved in the mainland. The walls of the building had the most likely logic structure. There are no finds of ceramics and other artifacts in filling this object. Instead, a large amount of burnt stones were found near the furnace and on the furnace. There is no cultural layer around the building. The steep enough slope on which the building is located indicates that its purpose was most likely not residential. We can assume that this building could have been a bath. In this case, this explains the lack of household items, as well as a large number of burnt stones, which could be used to form steam.

Keywords: Pastyrskye hill-fort, early Medieval Slavs, housing.

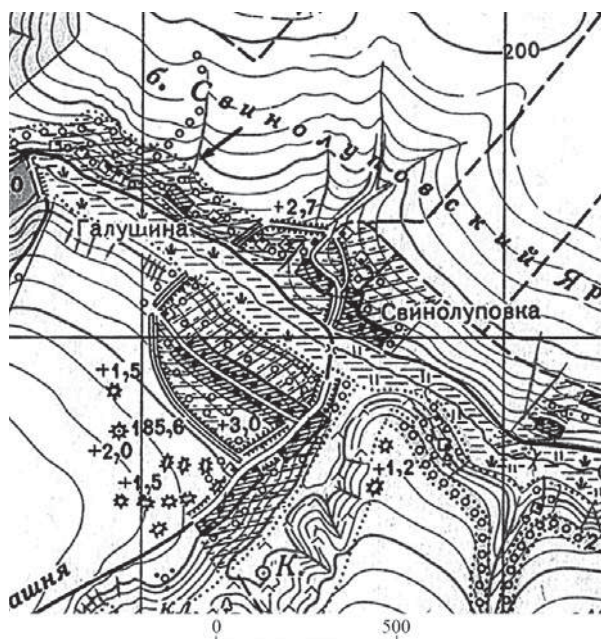

Рис. 1. Місцезнаходження будівлі (позначене стрілкою).

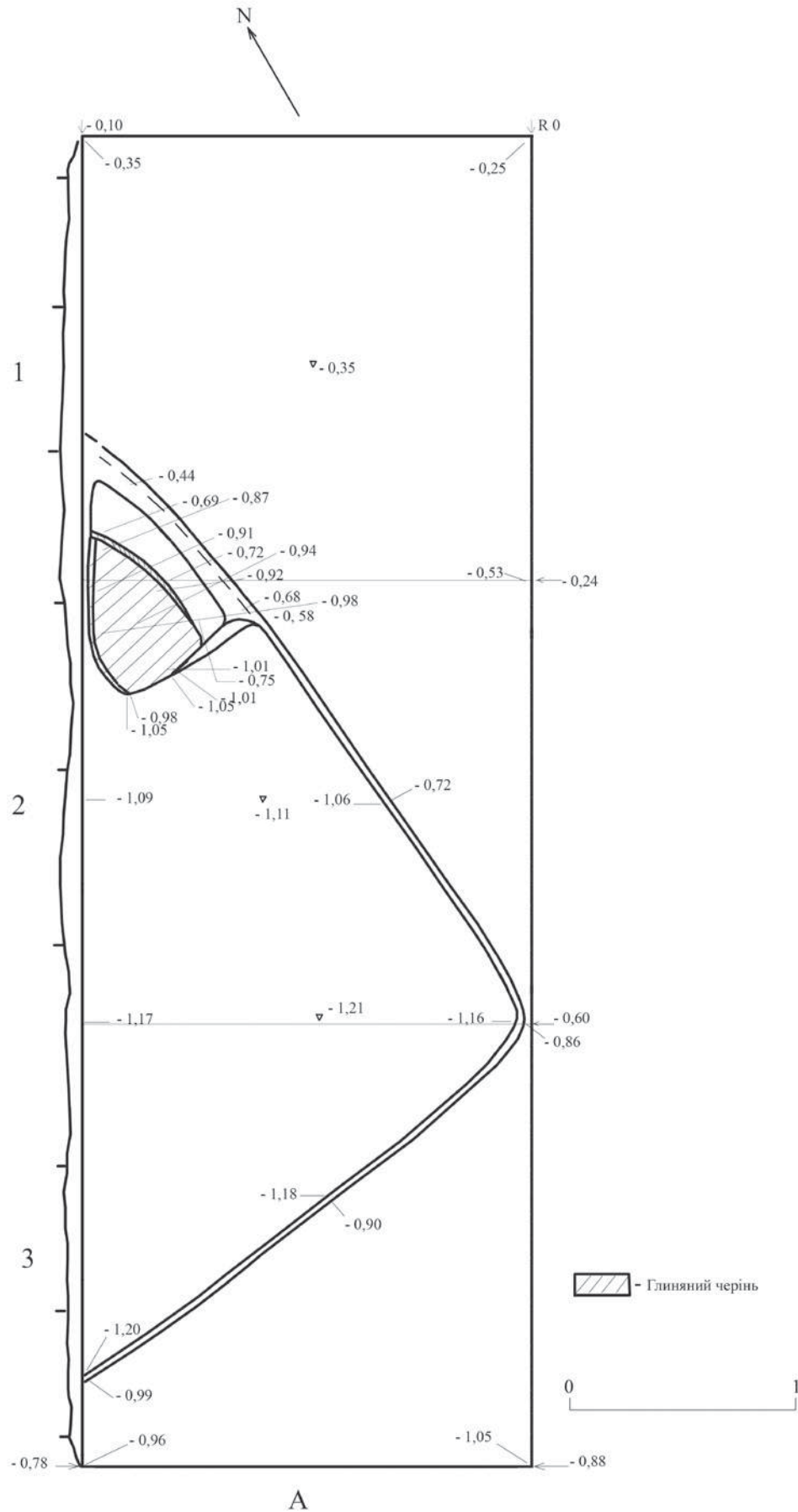

Рис. 2. План будівлі.

СЕКЦІЯ 2

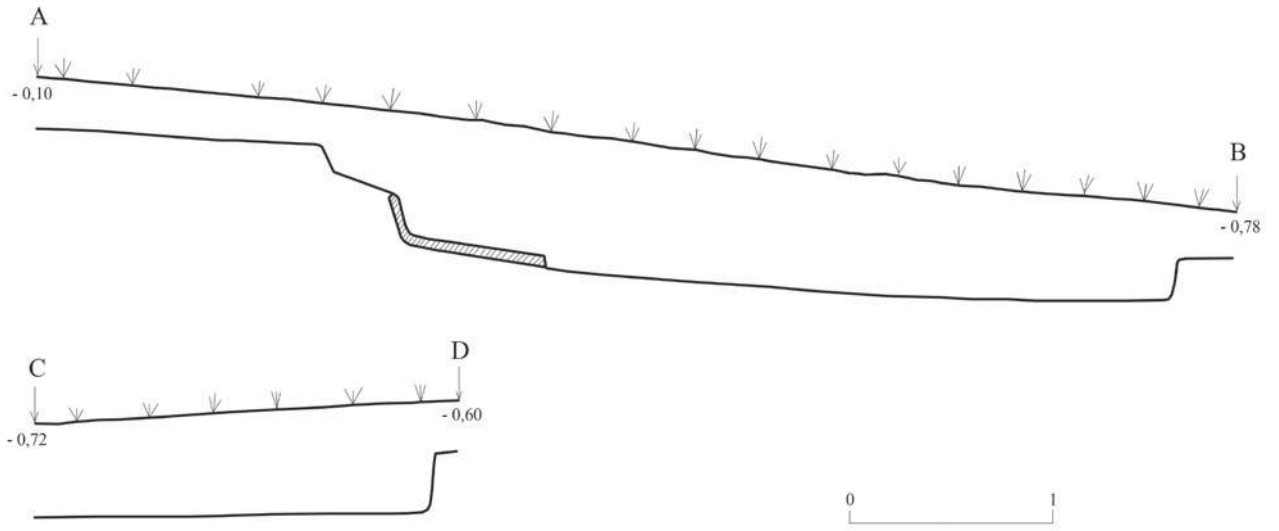

Рис. 3. Розріз будівлі.

Рис. 4. Фото об'єкту.

Рис. 5. Фото печі.